

L., *Padus serotina* (Ehrh.) Ag., *Physocarpus opulifolius* (L.) Maxim., *Parthenocissus quinquefolia* (L.) Planch.) та далекосхідного (*Juglans mandshurica* Maxim., *Rosa rugosa* Thunb., *Sorbaria sorbifolia* (L.) A. Braun, *Phellodendron amurense* Rupr., *Vitis amurensis* Rupr.) походження виявлена у лісовому заказнику "Ялівщина", заповідному урочищі "Базарщина" та парках-пам'яток садово-паркового мистецтва, зокрема "Ваганицький парк", "Парк ім. Т.Г. Шевченка", "Панський парк", "Стольненський парк" та ін. Колонофіти самовідновлюються.

Слід відзначити, що в межах урбанозон на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду по берегах водойм, боліт, серед чагарників, а також заказниках "Макошинський" та "Буда-Вороб'ївський" по краях вільшників ми спостерігали експансійне поширення північноамериканського виду *Impatiens grandulifera* Royle. Появу кенофіта південно-східноазійського походження *Thladiantha dubia* Bunge на заповідних об'єктах у південній околиці м. Чернігова.

У складі синантропного елемента флори регіону на території НПП "Десянсько-Старогутський" виявлено новий для флори України кенофіт азійського походження *Axyris amaranthoides* L. (Панченко, Мосякін, 2005).

Отже, відсоток синантропних видів у флорі ПЗТ Східного Полісся перевищує цей показник для регіону в цілому. Високий рівень синантропізації флори ПЗТ утримується, головним чином, за рахунок НПП "Мезинський" та "Десянсько-Старогутський", що включають значні площі земель сільськогосподарського використання. Показник синантропізації флори невеликих за площею охоронюваних територій удвічі менший. Най-

нижчий рівень синантропізації, насамперед адвентивізації, флори на ПЗТ Нерусо-Десянського Полісся. Цьому сприяє добра збереженість природних ландшафтів та дотримання заповідного режиму.

Найвищу інвазійну активність у межах ПЗТ Східного Полісся виявляють *Robinia pseudoacacia*, *Conyza canadensis*, *Oenothera rubricaulis*, *Lepidium densiflorum*, *Impatiens parviflora*. Експансії *Robinia pseudoacacia* та *Impatiens parviflora* створюють загрозу для аборигенної флори ПЗТ, насамперед її раритетного компоненту.

Література

- Андриєнко Т.Л., Шеляг-Сосонко Ю.Р. (1983): Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. Киев: Наук. думка. 1-216.
- Маринич А.М. (1963): Геоморфология южного Полесья. Киев. 1-252.
- Панченко С.М. (2005а): Інвазійна спроможність північноамериканського виду *Conyza canadensis* (L.) Cronq. в НПП "Десянсько-Старогутський". - Укр. ботан. журн. 62 (4): 558-564.
- Панченко С.М. (2005б): Флора національного природного парку "Десянсько-Старогутський" та проблеми охорони фіторізноманіття Новгород-Сіверського Полісся. Суми: ВТД "Університетська книга". 1-170.
- Панченко С.М., Мосякін С.Л. (2005): *Axyris amaranthoides* L. (Chenopodiaceae Vent.) - новий адвентивний вид у флорі України. - Укр. ботан. журн. 62 (2): 213-217.
- Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів і об'єктів регіонального ландшафтного парку "Міжріччинський" (2003): К. 1-99 с.
- Протопопова В.В. (1991): Синантропная флора Украины и пути ее развития. Киев: Наук. думка. 1-204.
- Федотов Ю.П. (1997): Особо-охраняемые природные территории Неруссо-Десянского района. - Редкие и уязвимые виды растений и животных Неруссо-Десянского физико-географического района. Брянск: Грани. 250-264.

ШИРОКОЛИСТЯНІ ЛІСИ З ГРАБОМ ЯК РЕЛІКТОВА ТА ПРИРОДООХОРОННА ОСНОВА РОСЛИННОГО ПОКРИВУ ІЧНЯНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

І.Х. Удра, Н.І. Батова

Інститут географії НАН України

Серед 15 національних природних парків, які існують зараз в Україні, Ічнянський парк є наймолодшим. Він був створений у 2004 р. Парк розташований на території Ічнянського району Чернігівської області, на південний захід від м. Ічня. Його загальна площа обіймає 9665,8 га, з яких 4686,1 га передано парку у постійне користування. Більше половини площі приписана до парку без вилучення їх у землекористувачів, з яких найбільшим є Прилуцький держлісгосп.

Територія Ічнянського національного парку входить до складу Прилуцько-Лохвицького геоботанічного району Роменсько-Полтавського геоботанічного округу лучних степів, дубових, грабово-дубових та дубово-соснових лісів і евтрофних боліт Лівобережнопридніпровської підпровінції Східноєвропейської провінції Європейсько-Сибірської лісостепової області (Геоботанічне районування Української РСР, 1977; Андриєнко, 1987).

За біогеографічним районуванням (Удра, 1997, 2003) територія парку віднесена до Удайсько-Хорольського району, Лівобережнопридніпровського округу широколистяних лісів та засоленних луків, Лівобережнопридніпровсько-Середньоросійської підпровінції лісостепової підзони неморально-лісової зони.

У рослинному покриві парку понад 60% складають лісові комплекси, фрагментарно поширені по всій території, з яких переважають широколистяні.

Саме тут проходить східна межа поширення граба, який тут ще виявляє лісоутворюючу роль у змішаних широколистяних лісах. Також трапляються невеликі масиви кленово-липово-дубових, а також соснових (переважно у вигляді молодих посадок *Pinus sylvestris* L.) лісів. До 15 % території парку заболочено. Трав'яні евтрофні болота утворились здебільшого в блюдцеподібних западинах на місці колишніх озер у заплавах

річок Удай та Іченька, які частково знаходяться на території парку.

В літературі є досить обмежені, часто застарілі відомості про рослинність і окремі флористичні знахідки в геоботанічному районі, в якому знаходиться Ічнянський національний природний парк. Вперше коротку інформацію про граб звичайний у цьому районі подав М.П. Слободян (1963), відзначивши ізольований характер розміщення широколистяних лісів за участю граба в Ічнянському районі, розташованих на відстані 60–100 км від грабняків басейну р. Остер. Для верхньої частини басейну р. Удай наведені дані щодо весняних ефемероїдів та деякі дані про рідкісні рослини (Любченко, 1988а, 1988б; Лобань, 1999). Вони відмічають тут зростання *Adenophora liliifolia* (L.) DC, *Carex brizoides* L., *Epipactis atrorubens* (Hoffm. ex Bernh.) Schult., *Iris hungarica* Waldst. et Kit., *Lilium martagon* L. тощо. Також подано характеристику лісової рослинності, зокрема встановлено домінування в басейні лісових ценозів формацій *Pineta sylvestris*, *Querceto-Pineta*, *Querceta roboris* (Андрієнко, 1987; Лобань, 2000). Але відносно грабово-дубових лісів даних обмаль. Не вирішена проблема ізольованого їх розміщення тут.

На Лівобережній Україні широколистяні ліси з домішкою граба тепер мають острівний характер розміщення. Навіть у відносно компактній групі лісових урочищ Ічнянського району такі ліси дуже інсуляризовані. Розташування лісових масивів за участю граба показано на рисунку 1 (карта укладена на основі матеріалів геоботанічних описів І.Х. Удри в програмі MapInfo. Сучасні межі Ічнянського НПП за [http://wikimaria.org/]).

Але так було не завжди. В доісторичні часи широколистяні ліси за значною участю граба на підвищених територіях займали майже всю площу, за винятком заболочених луків і сосняків на пісках у заплаві Удаю. Однак поступове знищення лісів спочатку пожежами (Удра, 1996, 2000), а пізніше їх вирубуванням з метою використання багатих ґрунтів під широколистяними лісами для ведення сільського господарства зумовило значне зменшення масивів цих лісів. При цьому в першу чергу зникали широколистяні ліси з грабом, ґрун-

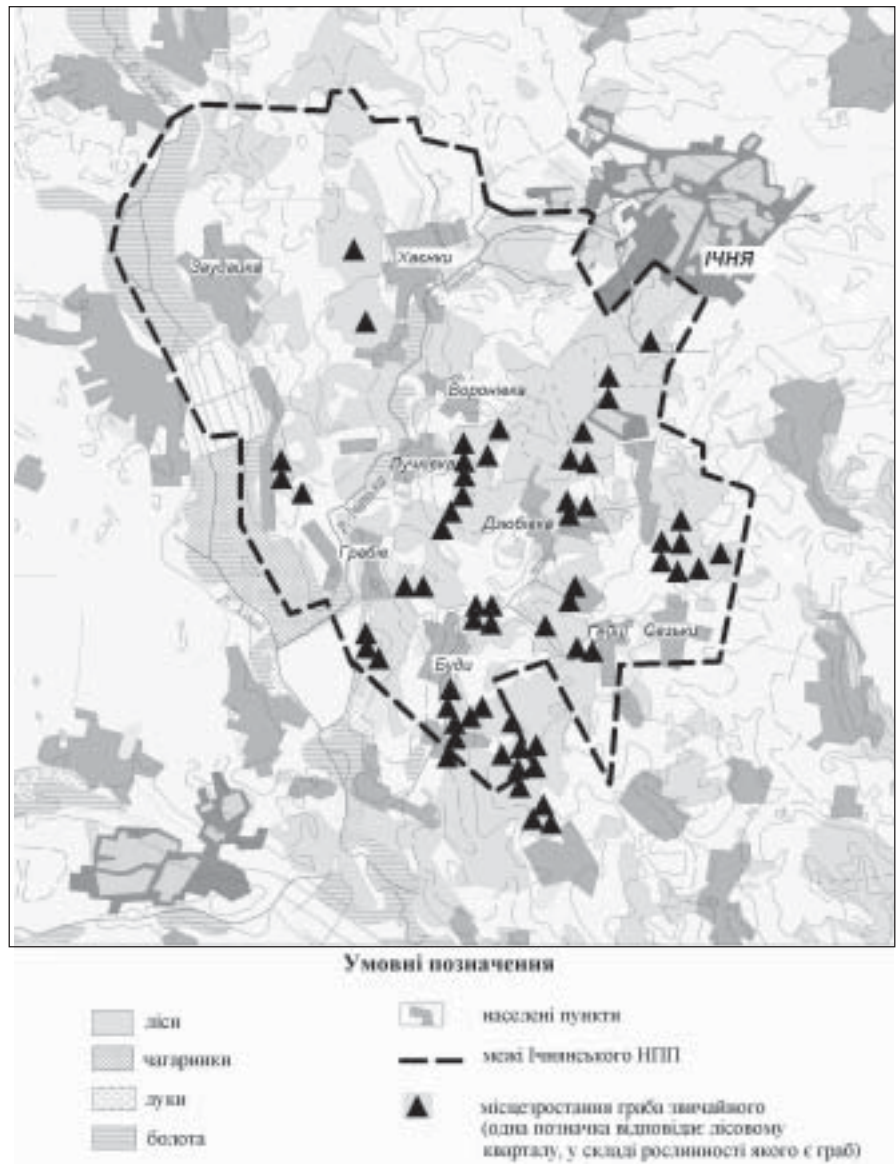

Рис. 1. Розташування широколистяних лісів за участю граба звичайного (*Carpinus betulus* L.) на території Ічнянського національного парку)

ти під якими досить багаті та вологі і найбільш придатні для використання під сільськогосподарські угіддя. Сучасний ареал граба на території України показано на рисунку 2.

Більшість дослідників, відзначаючи острівний характер розміщення грабово-дубових лісів на Лівобережній Україні, їхню ізольованість та реліктовість, причин цього явища не аналізують. Дотепер залишається невідомою східна межа поширення граба, оскільки в історичному аспекті вона постійно відступала під тиском людської діяльності. Ще А.М. Краснов (1893) вказував, що широколистяні ліси з грабом виходили на вододіл від долини р. Ворскли до 20 км. Ізольоване розміщення лісів за участю граба на високих прирічкових терасах Лівобережжя залишається нерозгаданою таємницею, на яку він (1894) також звернув увагу.

Історичні дані свідчать про невпинний процес елімінації граба з лісів Лівобережної України і поступового скорочення його східної частини ареалу. Найімовірніше цей процес слід пов'язувати з поступовим випа-

Рис. 2. Поширення граба звичайного (*Carpinus betulus* L.) на території України.

дінням граба з лісів Лівобережжя під впливом людської діяльності. Але в історичному аспекті це слабо відображено. Ще наприкінці XIX століття граб зростав на відрогів Південного Уралу, в тодішніх Казанській та Оренбурзькій губерніях (Федорова, 1951), у верхів'ях Ворскли та її притоки Мерли, в Богодухівському та Тростянецькому районах (Краснов, 1894; Лавриненко, 1953), в багатьох місцях Донецького краю та на відрогів Південного Уралу (Удра, 2000).

Про поширення граба на Лівобережжі в минулому свідчить і топоніміка сіл, лісових дач та урочищ. Так, у Полтавській обл. по р. Коломак є село Грабинівка, у Лебединському районі села Грабське і Чорноліс (т. з. тінювий грабовий ліс), в Зінківському лісництві – урочище Грабське, у Роменському районі Сумської області – село Грабщина і багато інших. Але граба в лісах у цих місцевостях вже немає, як немає його в Донецькій обл. поблизу м. Іловайська, де залишилась назва села Грабське. Слід відмітити, що на Донеччині один рефугіум граба все ж залишився у верхів'ях р. Міус поблизу села Грабового. В Ічнянському районі явне зростання граба у давньому минулому відображено у назві села Грабів. Але тут він ще зростає і тепер з причин, які розглянемо дещо пізніше.

В чому ж причина такого значного скорочення ареалу грабових лісів на Лівобережній Україні? Вважаємо, що визначальну роль в елімінації граба із широколистяних лісів на Лівобережжі басейна Дніпра відіграли все ж пожежі (Удра, 2000). Граб як тонкокора порода, особливо навесні з початком руху соків, поступо-

во всихає навіть від прямого сонячного освітлення стовбура. Тим більше він пошкоджується пожежами. Наприклад, один низовий пал на Київщині в Клавдієвському лісництві у 1997 р. призвів до всихання підросту та більшої частини дорослих дерев граба з діаметром стовбура до 20 см.

На Лівобережній Україні пожежі виникали майже щороку протягом декількох століть під час нападів кочівників на слов'янські землі. Є відомості, що кожної весни та на початку осені землі між Сеймом та Десною до верхів'їв річок Сіверського Дінця, Псла та Ворскли випалювались, щоб ускладнити напади татар і турків (Кириков, 1979). Усе це відбувалось протягом декількох століть. Тому цей чинник відповідно впливав на зміну рослинного покриву Лівобережної України, сприяв його остепненню та випадінню граба із широколистяних лісів як найбільш вразливої від пожеж деревної породи.

Крім того, граб, як обов'язково перехреснозапильний вид, не давав доброякісного насіння від далеко розміщених поодиноких особин і відповідно не відновлювався. З цих причин граб у цьому регіоні різко скорочував свій ареал і зміг зберегтися лише під захистом заболочених територій і численних річок, які майже суцільним кільцем оточували їх. Так, найбільший Ічнянський масив широколистяних лісів з грабом зберігся під захистом майже кругової, часто заболоченої, річкової системи Удаю, Сули та ряду їх приток – Оржиці, Сліпорода, Смоги, Лисогора, Ромена. Таким чином, ми спостерігаємо флористично найбагатші широколи-

стані ліси з грабом і деякими реліктовими видами рослин у захищених річками місцевостях, які перешкождали поширенню лісових пожеж.

В свою чергу, широколистяні ліси з грабом (Удра, 1988, 2000) є реліктовими залишками древніх, можливо, пліоценових, лісів, які вижили на підвищеннях, в першу чергу на Середньоросійській височині (Кожаринов, 1985). Такі місцевості, як правило, розміщені на висотах понад 130 м н. р. м., які не заливались трансгресивними морськими водами в кінці пізнього плейстоцену (Закревська, 1934). Такою місцевістю є Ічнянський район з його масивами широколистяних лісів з грабом, де створено національний природний парк. Лише тут збереглися найбільші ізольовані ділянки широколистяних лісів з підсніжником (*Galanthus nivalis* L.) та рястом порожнистим (*Corydalis cava* (L.) Schweigg. et Korte), які свідчать про рефугіальний та реліктовий характер цих лісів у цьому районі. Слід відзначити, що вперше про зростання цих видів, як і граба, у Прилуцькому районі повідомив в своїх публікаціях С. Іллічевський (1928, 1929).

Ічнянський острів лісів з грабом розміщений на віддалі 60–100 км від грабняків басейну р. Остер, ще далі від Лубенського рефугіума грабняків і є доволі ізольованим. М.П. Слободян (1963) вперше звернув увагу на таку ізоляцію грабняків, відзначивши розрив ареалу граба в цьому районі. Тут же тепер проходить східна межа поширення граба, хоча у XVIII ст. він, очевидно, ще мав окремі дуже ізольовані ділянки значно далі на схід. Так, про зростання граба у Качанівському парку повідомляв Ф.О. Гринь (1961). На південно-західних відрігах Середньоросійської височини між Лебедином, Тростянцем, Охтиркою та Богодуховим широколистяні ліси з грабом відмічали на вододілах ряд дослідників (Краснов, 1894; Талієв, 1913; Лавриненко, 1953). Є дані (Апсеїтов, 1872), що він зростав навіть на сході Середньоросійської височини в районі м. Єлець.

Слід звернути увагу майбутніх дослідників грабових лісів, особливо на Лівобережжі, що багато фрагментарних ділянок лісів з грабом або й чистих грабняків можуть бути лісокультурного (штучного) походження. Якщо не аналізувати походження таких грабняків або ділянок лісу за його участю, то можна дійти до помилкових висновків про природний ареал граба та його історичні зміни. Наголосити на цьому нас спонукала робота В.М. Любченка (1988а), в якій він наводить цілий ряд сумнівних ділянок лісів з грабом, серед яких є багато явних лісових культур. При цьому цей автор не подає жодного слова про їхнє походження. Про те, що на Чернігівщині часто зустрічались грабняки штучного походження, писав ще М.П. Слободян (1963). А М.С. Двораковський (1946) наголошував, що лісові культури із граба на Лівобережжі України практикували ще в кінці XIX ст. Таку ділянку він описав навіть біля м. Сум. Таким чином, знахідки фрагментів грабових лісів на Лівобережній Україні, їх фіксація і особливо публікації про них без відповідного аналізу їх походження може лише заплутати питання про природний стан ареалу цього деревного виду. На нашу думку, природними ліси за участю граба можна вважати лише ті,

які мають у своєму складі ряд реліктових або індикаторних видів грабняків і розміщені на сірих лісових ґрунтах. До таких видів відносяться в першу чергу ефемероїди – підсніжник, ряст порожнистий, цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.), зубниця бульбиста (*Dentaria bulbifera* L.), а також проліска дволиста (*Scilla bifolia* L.), лілія лісова (*Lilium martagon* L.), наперстянка великоцвіта (*Digitalis grandiflora* Mill.), лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva* L.) та ін.

На території Ічнянського НПП широколистяні ліси за участю граба поширені у вигляді окремих урочищ як у складі деревного яруса, так і в поновленні. У своїх описах ми намагались відобразити поступове збільшення участі граба від початку його інвазії у вигляді самосіву та підросту до утворення ним другого під'ярусу. Цей процес відбувається переважно у широколистяних лісах, рідше у сугрудках, на більш вологих місцях.

Слід відзначити, що геоботанічні описи проводились на початку серпня, коли більшість весняних ефемероїдів перебувають у стані спокою (під землею у вигляді корневищ і цибулин), і тому майже не відображені в них. Але їхні місцезростання фіксувались у найбільш зволжених місцях, в яких майже не було трав'яного покриву.

Ділянки дубових лісів *Querceta corylosa*, в яких вже помітна участь граба, описані в ряді урочищ. Вони являють собою насадження в межах 100 років, часто простевого походження, особливо поблизу сіл. Деревостан одноярусний, зімкнутість – 0,7; діаметр стовбура – 28–30 см, висота 27 м. У другому несформованому під'ярусі зрідка трапляється граб, груша (*Pyrus communis* L.), яблуня (*Malus sylvestris* Mill), поодинокі дерева клена польового (*Acer campestre* L.).

У підліску зустрічаються окремі особини ліщини (*Corylus avellana* L.), барбарис (*Berberis vulgaris* L.), які іноді на окремих ділянках формують підлісок зімкнутістю 0,2–0,6. У ньому крім зазначених видів зустрічаються глід український (*Crataegus ucrainica* Pobjark.), бруслина бородавчата (*Euonymus verrucosa* Scop). На галявинах та на узліссях зрідка утворюють зарості терен (*Prunus spinosa* L.), рокитник руський (*Chamaecytisus ruthenicus* (Fisch. ex Wol.) Klaskova).

Проективне покриття трав'яного покриву – 70–80%. Подекуди внаслідок випасу він сильно вибитий з домінуванням костриці червоної (*Festuca rubra* L.) та мітлиці волосоподібної (*Agrostis capillaris* L.), які разом складають до 50%. На малозмінених ділянках окремими плямами зустрічаються розхідник пліщовидний (*Glechoma hederacea* L.), чистець лісовий (*Stachys sylvatica* L.), суховершки звичайні (*Prunella vulgaris* L.), вероніка дібровна (*Veronica chamaedrys* L.), поодинокі у травостої розкидані дзвоники розлогі (*Campanula patula* L.), скупчені (*C. glomerata* L.) та персиколісті (*C. persicifolia* L.), підмаренник справжній (*Galium verum* L.), первоцвіт весняний (*Primula veris* L., жовтець багатоквітковий (*Ranunculus polyanthemos* L.). На затінених ділянках утворюють плями копитняк європейський (*Asarum europaeum* L.), зірочник (*Stellaria holostea* L.), слабник водяний (*Myosoton aquaticum* (L.)), щитник шартрський (*Dryopteris carthusiana* (Vill.) H.

P. Fuchs), на освітлених місцях зустрічаються – пахучка звичайна (*Clinopodium vulgare* L.), звіробій гірський (*Hypericum montanum* L.), астрагал солодколистий (*Astragalus glycyphyllos* L.), хамерій вузьколистий (*Chaerion angustifolium* L.) Holub), ластовень лікарський (*Vincetoxicum hirundinaria* Medik.) та ін.

Липово-грабово-дубові ліси представлені у цьому районі такими асоціаціями:

Липово-грабово-дубовий ліс яглицевий (*Tilieto-Carpineto-Quercetum aegopodiosum*) розміщується на пологих схилах до 5 градусів та на пониженнях.

Зустрінуті ділянки переважно поростевого походження. Деревостан різновіковий, здебільшого одноярусний висотою 22 м, зімкнутість 0,7–0,8, переважають липа (*Tilia cordata* Mill) (до 50%) і дуб (*Quercus robur* L.) (до 30%). Тут уже граб та береза (*Betula pendula* Roth.) зустрічаються до 10%, поодинокі ясен (*Fraxinus excelsior* L.), клен польовий, в'яз гладенький (*Ulmus laevis* Pall.). У підліску зростають ліщина, бруслина бородавчата, свидина кров'яна (*Swida sanguinea* L.) Oriz). Підріст складається переважно з граба (*Carpinus betulus* L.) і липи, причому граб значно переважає інші види. У трав'яному покриві домінує яглиця (*Aegopodium podagraria* L.) – біля 40%, у меншій кількості зустрічається зірочник – до 15%, до 5% проективного покриття припадає на копитняк європейський, осоку волосисту (*Carex pilosa* Scop), зеленчук жовтий (*Lamium galeobdolon* (L.) L., поодинокі у трав'яному покриві зустрічаються просянка розлога (*Milium effusum* L.), переліска багаторічна (*Mercurialis perennis* L.), воронець (*Actea spicata* L.), фіалка дивна (*Viola mirabilis* L.), папороті – щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas* (L.) Schott) та пухирник ламкий (*Cystopteris fragilis* (L.) Bernh., з орхідних – коручка широколиста (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz).

Липово-грабово-дубовий ліс зірочниковий (*Tilieto-Carpineto-Quercetum stellariosum*). Зустрічається на пологих схилах і плакорах. Деревостан здебільшого двоярусний. Верхній під'ярус складається з дуба (30%), берези (30%), граба (10%), липи (10%), ясена (10%), поодинокі зустрічаються осика і клен гостролистий (*Acer platanoides* L.). Зімкнутість – 0,7, висота – 26 м, діаметр стовбура – 32 см.

У другому під'ярусі переважає граб, зустрічаються липа, клен гостролистий (до 10%), поодинокі ясен. Зімкнутість деревостану – 0,4, висота – 12 м, діаметр стовбура – 10 см; вік 35–40 років. Є підріст клена гостролистого, поріст липи, в'яз жорсткого (*Ulmus glabra* Huds). Чагарниковий ярус не виражений, трапляються поодинокі кущі бруслини бородавчатої, ліщини, клена польового.

Загальне проективне покриття трав'яного покриву – приблизно 50%. Переважає зірочник (до 40%), співдомінує яглиця (до 30%). Близько 5% проективного покриття припадає на копитняк, зеленчук жовтий, підмаренник запашний (*Galium odoratum* (L.) Scop.) – на підвищеннях, поодинокі зустрічаються купина багатоквіткова (*Polygonatum multiflorum* (L.) All.), медунка темна (*Pulmonaria obscura* Dumort.), вороняче око (*Paris quadrifolia* L.), фіалка дивна, чина весняна (*La-*

thyris vernus (L.) Bernh.), чина чорна (*L. niger* (L.) Bernh.), воронець, жовтець кашубський (*Ranunculus cassubicus* L.), безщитник жіночий (*Athyrium filix-femina* (L.) Roth.), костриця велетенська (*Festuca gigantea* (L.) Vili.), переліска багаторічна, розхідник шорсткий (*Glechoma hirsuta* Waldst. et Kit.), глуха кропива крапчаста (*Lamium maculatum* (L.) L.), осока волосиста, колосова (*C. spicata* Huds.) і лісова (*C. sylvatica* Huds.), поодинокі коручка широколиста та ін.

Липово-грабово-дубовий ліс волосистоосоковий (*Tilieto-Carpineto-Quercetum caricosum (pilosae)*) зустрічається на схилах горбів та на мезопідвищеннях. Деревостан одно-двоярусний. У I під'ярусі переважає дуб (подекуди до 80% проективного покриву).

Приблизно порівну зустрічаються липа і граб, поодинокі ясен, клен гостролистий та польовий, поріст липи, осика. Зімкнутість – 0,8; висота – 24 м, діаметр стовбура дуба – 24 см.

У другому під'ярусі домінує граб, поодинокі зустрічаються клен гостролистий і липа. Зімкнутість – 0,5, висота – 16–17 м, діаметр стовбура – 22 см. Поновлення граба задовільне, є самосів клена гостролистого, ясена і в'яза.

Чагарниковий ярус виражений слабо: поодинокі зустрічаються ліщина, бруслина бородавчата висотою здебільшого до 1 м, лише зрідка трапляються особини до 2,5 м заввишки.

Загальне проективне покриття трав'яного покриву – 55–60%. Переважає *Carex pilosa* (до 40%), зустрічаються *Stellaria holostea*, *Glechoma hirsuta* – 1–2%, поодинокі *Asarum europaeum*, *Lamium galeobdolon*, конвалія (*Convallaria majalis* L.), купина запашна (*Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce), *P. multiflorum*, *Pulmonaria obscura*, *Epipactis helleborine*, хвощ лісовий (*Equisetum sylvaticum* L.) та ін.

Грабово-липово-ясеневодубові ліси представлені: ***Carpineto-Tilieto-Fraxineto-Quercetum coryloso-aegopodiosum***. Деревостан двоярусний, іноді другий під'ярус слабо виражений. У першому під'ярусі переважає дуб, по 20–30% припадає на липу і ясен, поодинокі зустрічаються береза, клен гостролистий, осика. Зімкнутість – 0,7; висота – 27–29 м, діаметр стовбура – 32–36 см.

У другому під'ярусі переважає граб (до 90%), поодинокі зустрічаються клен польовий, яблуня, груша, поріст липи. Висота другого під'ярусу – 5 м, діаметр стовбура – 12 см, вік – 40–50 років. Підріст граба подекуди доволі рясний. Поновлення граба, клена гостролистого, ясена, ільма задовільне.

Зімкнутість чагарникового ярусу здебільшого не перевищує 0,3–0,4, а подекуди він несформований – поодинокі трапляються ліщина, бруслина бородавчата, свидина, черемха (*Padus avium* Mill.).

Проективне покриття трав'яного покриву – 55–60%. Висота I під'ярусу – 70 см, II – 30 см, III – 15 см. Домінує *Aegopodium podagraria* (30%), співдомінує *Stellaria holostea* (15–20%), зустрічаються *Galium odoratum*, *Lamium galeobdolon*, *Carex pilosa*, *Asarum europaeum* (1–5%), поодинокі *Milium effusum*, *Epilobium sylvaticum*, *Stachys sylvatica*, *Actea spicata*, *Ranunculus*

cassubucus, *Paris quadrifolia*, *Myosoton aquaticum*, *Polygonatum odoratum*, *Carex contigua*, *Viola mirabilis*, *Pulmonaria obscura*, *Epipactis helleborine* та ін.

Грабово-дубові ліси (Carpineto-Querceta) представлені асоціаціями:

Грабово-дубовий ліс яглицевий (Carpineto-Quercetum aegopodiosum) зустрічаються на пологіх схилах надзаплавних терас. Всі описані нами деревостани були близько 90 років. Деревостани двоярусні. У першому під'ярусі домінує дуб – в різних деревостанах від 50 до майже 80%. Інші деревні породи (липа, ясен) в окремих випадках досягали 20–30%. Такі породи як осика (*Populus tremula* L.) та береза в залежності від віку поростевого насадження брали участь в більшій чи меншій мірі. Поодинокі зустрічались клен гостролистий, осика, в'яз гладенький. Зімкнутість – 0,6–0,7; висота I під'ярусу 26 м, діаметр стовбура дуба – 36 см.

У другому під'ярусі всюди домінує граб – 90–100%, і лише іноді зустрічаються поодинокі липа, клени гостролистий і польовий. Зімкнутість 0,3–0,5; висота – 12–15 м. Чагарниковий ярус слабо виражений: зрідка зустрічаються ліщина, бруслина бородавчата, глід український. Відмічено підріст граба, клена гостролистого, липи. Граб поновлюється задовільно.

Проективне покриття трав'яного ярусу складає від 30–35% до майже 80%. Домінує *Aegopodium podagraria* – 30–35% на другому місці подекуди *Stellaria holostea* – 10–20%, в меншій кількості зустрічаються *Lamium galeobdolon* – до 10%, *Galium odoratum* – до 5%, *Carex pilosa* – 2–5% на верхів'ях схилів, *Asarum europaeum* (від 1–2 до 5%), *Pulmonaria obscura* – 1–2%, *Glechoma hirsuta* – 1%, поодинокі – *Milium effusum*, зніт гірський (*Epilobium montanum* L., чистець лісовий (*Stachys sylvatica* L.), жовтець кашубський (*Ranunculus cassubicus* L.), *Paris quadrifolia*, *Myosoton aquaticum*, *Epipactis helleborine*, *Polygonatum multiflorum*, *Polygonatum odoratum* та ін.

Грабово-дубовий ліс зірочниковий (Carpineto-Quercetum stellariosum). Деревостан двоярусний: у I під'ярусі – 80% дуба, по 10% берези і липи. Його зімкнутість – 0,6, висота – 28 см, діаметр стовбура дуба – 34 см, вік – 90 років.

Другий під'ярус цілком складається з граба поростевого походження, зімкнутість 0,3–0,5, висота – 16 м, діаметр стовбура граба – 14 см, вік – 90 років.

Чагарників і підросту майже немає. Трав'яний покрив зріджений, нерівномірний. Плями зі *Stellaria holostea* чергуються з мертвопокривними ділянками. Очевидно, в таких місцях навесні утворюють аспект весняні ефемероїди з перевагою підсніжника. У трав'яному покриві також зустрічаються орляк (*Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn), *Glechoma hirsuta*, *Viola mirabilis*, дзвоники ріпчастовидні (*Campanula rapunculoides* L.) і персиколісті, звіробій звичайний (*Hypericum perforatum* L.), буквиця лікарська (*Betonica officinalis* L.), *Convallaria majalis*; поодинокі зустрічаються *Carex pilosa*, *C. spicata*, перлівка поникла (*Melica nutans* L.), *Polygonatum multiflorum*, *Epipactis helleborine*, *Clinopodium vulgare*, *Lathyrus nigra*, шоломниця звичайна (*Scutellaria galericulata* L.), ранник вузлуватий

(*Scrophularia nodosa* L.). У дигресивній стадії з'являються деякі бур'яни – кропива дводомна (*Urtica dioica* L.) та ін.

Грабово-дубовий ліс волосистоосоковий (Carpineto-Quercetum caricosum (pilosae)) – зустрічається на схилах пагорбів північної експозиції та на терасках річок і струмків на достатньо зволжених місцезростаннях. Деревостан всюди двоярусний. У першому під'ярусі зімкнутість – 0,7; висота – 25 м, домінує дуб (80–100%), подекуди трапляються липа (до 10%), а також поодинокі дерева ясена, берези, осики, клена гостролистого. Діаметр стовбура дуба – до 40 см, вік – 60 років.

Другий під'ярус майже повністю складає граб, подекуди поодинокі дерева клена гостролистого. Діаметр стовбура граба 35 см, висота 17 м. Зустрічається підріст граба, клена звичайного, ясена, ільма. Тут граб поновлюється задовільно.

Підлісок розвинений здебільшого поблизу узлісь і галявин, складається з ліщини, бруслини європейської (*Euonymus europaea* L.), глоду українського, клена татарського (*Acer tataricum* L.).

Трав'яний покрив нерівномірний. Подекуди він складає 60–80%, подекуди розріджений або майже відсутній. Домінує *Carex pilosa* – до 25–30%, до 10–15% складають *Stellaria holostea* і *Asarum europaeum*. Близько 1% – *Polygonatum multiflorum*, *Lamium galeobdolon*; поодинокі – *Glechoma hirsuta*, *Pulmonaria obscura*, *Melica nutans*, перлівка ряба (*Melica picta* C. Koch), *Viola mirabilis*, ториліс японський (*Torilis japonica* (Houtt.) DC.), *Epipactis helleborine*, осока пальчаста (*Carex digitata* L.), гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich.), на галявинах – *Lathyrus vernus*, дзвоники кропиволисті (*Campanula trachelium* L.), *Clinopodium vulgare*, чистець лісовий (*Stachys sylvatica* L.) та ін.

Грабово-дубовий ліс барвінковий (Carpineto-Quercetum vincosum) описаний в урочищі Гречанівщина (8 кв. Жадківського лісництва). Деревостан двоярусний. У першому ярусі домінує дуб, поодинокі зустрічаються інші породи – липа, ясен, береза, осика. Зімкнутість – 0,7; висота – 25 м, діаметр стовбура дуба – 60 см, вік – 60 років. У другому ярусі домінує граб, поодинокі зустрічається клен гостролистий, діаметр стовбура граба – 35 см. Поновлення: граб задовільно, клен гостролистий, ясен, ільм. Підлісок розріджений, подекуди відсутній, – *Corylus avellana*, *Euonymus verrucosa*, *Crataegus* sp., *Acer tataricum* – головним чином вздовж узлісь. У трав'яному покриві домінує барвінок малий (*Vinca minor* L.), співдомунує *Asarum europaeum*, зустрічаються кореневищні трави, *Pulmonaria obscura*, *Melica nutans*, *Carex digitata*, *Glechoma hirsuta* та ін.

Подальша інвазія граба відбувається не тільки в природні ліси цього району, а також відзначається у лісокультурах. Але такий процес проходить в умовах охорони лісів від пожеж і прямо не пов'язаний із зміною клімату. За нашими прогнозами, при подальшій охороні цих лісів у майбутньому площа деревостанів з грабом буде неухильно зростати.

Широколистяні ліси з грабом та рядом реліктових і рідкісних видів рослин у цьому регіоні мають особливу цінність для флоро- і філоценогенетичних досліджень. Тому створення національного парку на цій території якоюсь мірою буде стимулювати охорону цих лісів та їх подальші дослідження. Але, на наш погляд, цього недостатньо для більш належної охорони цих масивів. Тому ми рекомендуємо в межах парку створити ряд лісових заказників або заповідних урочищ з найбільш цінними й наближеними до природних лісових масивів, в яких були б виключені лісгосподарські рубки деревостанів з грабом. У цих же насадженнях, як правило, зростають підсніжник, ряст порожнистий, лілія лісова та багато інших рідкісних представників неморальної флори. Охоронний режим бажано установити в лісових урочищах Кам'янка і Фощани у їх південних частинах, Нежерово і Кути у північно-східній частині, Філонівщина і Волик у центральній, або принаймні на їх ділянках, що найкраще збереглися.

Література

- Андриенко Т.Л. (1987): Ичнянский национальный парк. - Перспективная сеть заповедных объектов Украины. К.: Наук. думка. 103-107.
- Апсеитов А. (1872): Леса и суррогаты лесных материалов в Елецком уезде Орловской губ. - Лесн. журн. 2: 34-59.
- Геоботаничне районування Української РСР (1977). К.: Наук. думка. 1-304.
- Гринь Ф.О. (1961): Качанівський парк - залишок відносно незайманої лісостепової природи на Лівобережжі УРСР. - Укр. ботан. журн. 18 (1): 82-86.
- Двораковский М.С. (1946): О причинах разрыва между современной и бывшей северной и восточной границами граба (*Carpinus betulus* L.). - Бюл. МОИП. Отд. биол. 51 (2): 57-66.
- Закревська Г. (1934): Геологічний та геоформологічний нарис Чернігівського Полісся (між рр. Десною та Дніпром). - Тр. Ін-ту геол. 3. К.: Вид-во Укр. АН. 1-187
- Іллічевський С. (1928): Гербарій Полтавського державного музею. - 3б. Полтавського держ. музею. 1: 3-86.
- Іллічевський С. (1929): Наслідки геоботанічного обслідування Прилуччини. - Бюл. Прилуцького окружного музею. 2: 1-7.
- Кириков С.В. (1979): Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X - начале XIX вв. М.: Наука. 1-183.
- Кожаринов А.В. (1985): Климатическая детерминация северо-восточной границы граба обыкновенного в Белоруссии. - Географические аспекты рационального природопользования. Минск. 116-124.
- Краснов А.Н. (1893): Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии. Харьков. 1-176.
- Краснов А.Н. (1894): Ботанико-географический очерк Полтавской губернии. - Материалы об оценке земель Полтавской губ. Естеств.-истор. часть. Спб. 1-194.
- Лавриненко Д.Д. (1953): Граб на восточной окраине своего ареала. - Природа. 4: 118-119.
- Лобань Л.О. (1999): Флористичні знахідки в басейні р. Удай (Чернігівська обл.). - Укр. ботан. журн. 56 (3): 314-317.
- Лобань Л.О. (2000): Лісова рослинність верхньої частини басейну р. Удай (Чернігівська обл.). - Укр. ботан. журн. 57 (4): 386-392.
- Любченко В.М. (1988а): Ліси з участю *Carpinus betulus* L. у басейні річок Трубіж та Супій (Лівобережна Україна). - Укр. ботан. журн. 45 (3): 33-37.
- Любченко В.М. (1988б): Весняні ефемероїди дібров верхньої течії р. Удай. - Укр. ботан. журн. 45 (6): 36-39.
- Слободян М.П. (1963): До вивчення природного поширення граба (*Carpinus betulus* L.) у Чернігівській обл. - Укр. ботан. журн. 20 (4): 73-78.
- Талиев В. (1913). Введение в ботаническое исследование Харьковской губернии. Харьков. 1-136.
- Удра І.Х. (1997): Біогеографічне районування території України. - Укр. геогр. журн. 4: 28-34.
- Удра І.Ф. (1988): Расселение растений и вопросы палео- и биогеографии. К.: Наук. думка. 1-200.
- Удра І.Х. (2000): Динаміка ареалу граба (*Carpinus betulus* L.) та природа його лісів в Україні. - Наук. вісник Ужгород. ун-ту, сер. біологія. 8: 29-34.
- Удра І.Ф. (2003-2004): Новый методический подход к региональному биогеографическому районированию на примере территории Украины. - Вісник Нац. наук.-природ. музею, сер. ботан. 1 (2-3): 128-144.
- Федорова Р.В. (1951): О произрастании на Ергенях в прошлом граба и бука и возможности их возобновления. - Проблемы физической географии. 17: 154-158.
- <http://wikimania.org>

ФІТОСОЗОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ ЦЕНОЗІВ ЗАПРОЕКТОВАНОГО СЛОБОЖАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

О.В. Філатова, О.В. Клімов

Український науково-дослідний інститут екологічних проблем

Законом України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" передбачено створення на Харківщині національного природного парку (НПП) "Слобожанський", завданням якого є збереження типової лісостепової біоти. Одними з найменш антропогенно змінених куточків Харківської області є його північно-західні райони, які, за думкою С. Поповича та М. Стеценко (1999), і є найкращими для його створення. Саме тут в мальовничій долині р. Мерло розташований широко відомий не тільки в Україні, а і за її межами Краснокутський дендропарк, що його передбачається взяти за основне організаційне та рекреаційне ядро НПП.

Запропонована територія розташована в Гутянському лісгоспі (Краснокутське та Пархомівське лісництво) та за геоботанічним районуванням належить до

Європейсько-Сибірської лісостепової області Східноєвропейської провінції Середньоросійської лісостепової підпровінції Харківського округу Богодухівського геоботанічного району лучних степів, байрачних дубових перелісків та дубово-соснових лісів і включає всі фітоценотичні долинні комплекси. Їх ботанічне обстеження ми проводили протягом 2002 та 2006 рр. Основну увагу приділяли раритетним видам та угрупованням (Червона книга України, 1996; Зеленая книга Украинской ССР, 1987; Клімов, Вовк, Філатова, 2005). Назви видів наводимо за S.L. Mosyakin, M.M. Fedoronchuk (1999).

До останнього часу флористичний і фітоценотичний склад цього геоботанічного району був досліджений значно менше, ніж інших районів Харківської області. З перших публікацій про рослинність цього регіо-